

ارزیابی برون‌داد تربیتی هیئت‌های مذهبی (مورد: شهر مشهد)

دکتر محمود سعیدی رضوانی*

دکتر حسین باغگلی**

عبدالله مهاجر***

چکیده

هیئت‌های مذهبی یکی از کانون‌های تربیت دینی غیررسمی و دارای تاریخچه‌ای طولانی در تاریخ ایران می‌باشند. پژوهش حاضر تلاش نموده است تا با انجام مقایسه‌ای بین افراد هیئتی و غیرهیئتی، میزان اثرگذاری این مراکز بر مخاطبان خود را مورد سنجش قرار دهد. به این منظور پرسشنامه‌ای در قالب چهار مقوله (هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی و باورهای فردی) ساخته شد. جامعه آماری پژوهش حاضر جوانان ۱۷-۲۹ ساله مشهدی بودند که در دو گروه هیئتی و غیرهیئتی دسته‌بندی شدند. به دلیل عدم وجود آمار دقیق از افراد هیئتی و غیرهیئتی روش نمونه‌گیری در مرحله تعیین طبقه‌ای غیرنسبتی بوده است. مقایسه انجام شده نشان داد که افراد هیئتی در هر چهار مقوله به‌طور معناداری از افراد غیرهیئتی بالاتر هستند، ضمناً نمره افراد هیئتی در سه مقوله هویت دینی، هویت ملی و باورهای صحیح فردی از میانگین طیف (نمره متناظر با نقطه برش ۵۰ درصدی) به‌طور معناداری متفاوت و بالاتر است و در مقوله ارزش‌های اجتماعی به طرف منفی متمایل است. در مجموع می‌توان چنین استنباط کرد که برون‌داد تربیتی هیئت‌های مذهبی در دو مقوله هویت ملی و باورهای فردی رضایت‌بخش است، در مقوله هویت دینی در حد انتظار نیست و در مقوله ارزش‌های اجتماعی رضایت‌بخش نیست.

واژگان کلیدی: هیئت مذهبی، هویت ملی، هویت دینی، ارزش‌های اخلاقی، مشهد

Email: saeedy@um.ac.ir

Email: baghgoli@um.ac.ir

Email: amohajer.9098@yahoo.com

** دانشیار دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد

** استادیار پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد

** کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۳/۸ تاریخ تأیید: ۱۳۹۱/۷/۲۵

مقدمه و بیان مسئله

امروزه نقش گروه‌های غیررسمی در اثرگذاری بر افراد جامعه مورد توجه دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت قرار گرفته است؛ زیرا این گروه‌ها با استفاده از ویژگی‌های خاص خود در جذب مخاطبان، به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم، منشأ اثرگذاری‌های وسیع و عمیق تربیتی در آنها هستند و همین امر توجه جدی همه کسانی که دغدغه‌ای در امر تربیت داشته‌اند (از جمله مربیان تربیتی، دستگاه‌های دولتی و غیردولتی مسئول و...) را به این حوزه جلب نموده است.

باید توجه داشت که از ماهیت و مفهوم سازمان‌های غیردولتی در کشورهای مختلف و حتی در میان سازمان‌های گوناگون، تعابیر متفاوتی می‌شود. از آنجا که در کشور ما بیشترین تلاش مستند در زمینه تعریف و شناسایی گروه‌های غیررسمی به فعالیت‌های سازمان ملی جوانان مربوط می‌شود، در پژوهش حاضر تعاریف این سازمان بیشتر مورد استفاده قرار گرفت. سازمان ملی جوانان (۱۳۸۲، ص ۶) گروه‌های غیررسمی را تحت عنوان «سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن)» نامگذاری نموده است و ویژگی اصلی آنها را این‌گونه توضیح می‌دهد: الف) عضویت در این نهادها داوطلبانه می‌باشد؛ ب) سلسله مراتب اداری و تقسیم مسئولیت‌ها براساس تجربه و تخصص اعضا و به‌صورت توافقی انجام می‌گیرد، نه براساس مدل‌های مدیریتی رایج؛ ج. دوره فعالیت برخی از نهادها بصورت موقت و مطابق با نیازهای فصلی و مقطعی صورت می‌گیرد. در همین راستا سعیدی (۱۳۸۲، ص ۴۶-۴۸)، غیرانتفاعی بودن، نداشتن وابستگی به دولت، داوطلبانه بودن، برخورداری از شخصیت حقوقی، مدیریت مشارکتی (پایین به بالا)، خودگردانی، غیرسیاسی بودن در عین برخورداری از تعهد اجتماعی و معاف بودن از مالیات را ملاک‌های تشخیص سازمان‌های غیردولتی می‌داند.

ایمانی جاجرمی (۱۳۸۱، ص ۵۶) سازمان‌های غیردولتی را به چهار شرط: ۱. داوطلبانه بودن عضویت؛ ۲. تعیین اهداف بر اساس تعامل بین اعضا؛ ۳. حاوی بودن روابط افقی - و نه عمودی و ۴. واجد شرایط بودن تمام اعضا برای عضویت در تشکل، مولد (مستعد) برای تولید سرمایه اجتماعی می‌داند. بنابراین، با توجه به تعریف سازمان‌های مردم‌نهاد و ضرورت و شرایط آن در تولید سرمایه اجتماعی، به نظر می‌رسد؛ اولاً، هیئت‌های مذهبی از زمره سازمان‌های مذکور هستند، ثانیاً، با نظر به سابقه و وسعتشان^۱ ارزیابی این سرمایه اجتماعی تولیدشده توسط آنها،

۱. قابل تأمل آنکه سعیدی (۱۳۸۲) در کتاب خود با عنوان «درآمدی به مشارکت مردمی و سازمان‌های غیردولتی» که کتاب مرجع در مطالعات و دروس مربوط به مشارکت مردمی و سازمان‌های غیردولتی به‌شمار می‌رود، هیئت‌های مذهبی را (اثباتاً یا نفیاً) به فراموشی کامل سپرده است! این در حالی است که بر اساس آمار سازمان ملی جوانان، حداقل در استان خراسان رضوی هیئت‌های مذهبی پرتعدادترین مخاطبان بخش غیردولتی را شامل هستند (دریافت آمار در مصاحبه با ریاست سازمان ملی جوانان، شعبه خراسان رضوی، در پاییز ۱۳۸۹).

ضروری است.^۱ طرح مسئله‌ای با عنوان هیئت‌های مذهبی نیازمند کندوکاو عمیق‌تر در پهنه تاریخ تشیع است؛ زیرا شکل‌گیری این نهادها به‌طور قابل ملاحظه‌ای با بنیادهای تفکر شیعی در استراتژی زنده نگه‌داشتن یاد و خاطره عاشورا گره خورده است.

بزرگداشت کربلا و تشکیل هیئت‌های مذهبی

عاشورا به عنوان جلوه تامی از ایستادگی و پافشاری بر ارزش‌های دینی، از دیرباز نماد ظلم‌ستیزی در جامعه شیعه بوده است. چنانچه هاردینگ (۱۳۷۰، ص ۸۲) در سفرنامه خود، نام شهرهای مختلف مقدس اسلامی را می‌برد و نهایتاً نتیجه می‌گیرد که روی هم رفته نام کربلاست که احساسات مذهبی ایرانیان را با شدت و نیرویی بیشتر به جوش می‌آورد.

حاکمیت تشیع در ایران از زمان صفویه، عزاداری سالار شهیدان (ع) – و به خصوص عزاداری محرم – را به مهم‌ترین مراسم تبدیل نمود و نمادهای آن را به عنوان مهم‌ترین نمادهای ایرانی تثبیت کرد. بررسی سفرنامه‌های جهانگردان خارجی (از جمله ریچاردز، ۱۳۴۳) این مطلب را تأیید می‌کند؛ به گونه‌ای که کمتر جهانگردی را می‌توان یافت که بخشی از سفرنامه خود را به این مراسم اختصاص نداده و از دیدن چنین مراسمی در نقاط مختلف ایران با شگفتی یاد نکرده باشد.

شاید همین برگزاری انواع مختلف عزاداری، مانند تعزیه‌ها و انعکاس آنها در سفرنامه‌های مربوط به ایران باعث شده است که پیام فاجعه کربلا به غیرمسلمانان انقلابی برسد و آنان را شیفته قیام امام حسین (ع) کند. سخن‌گاندی راجع به آنکه «من برای مردم هند چیز تازه‌ای نیاوردم، نتیجه‌ای که از تاریخ قهرمانان کربلا گرفتم، ارمغان من به ملت هند است، که اگر بخواهید هند را از چنگال ستمگران نجات بدهید، واجب است همان راهی را پیمایید که حسین بن علی (ع) پیموده است»، گواه بر این مدعاست (تاج لنگرودی، ۱۳۵۰، ص ۴۲۲).

به نظر می‌رسد در جامعه ایران توافق اجتماعی بالا در خصوص ضرورت احیای یاد و خاطره عاشورا، قرن‌هاست که منجر به شکل‌گیری یک کانون غیررسمی مذهبی شده است که به «هیئت» مشهور است. نظافت (به نقل از ماهنامه هیئت، ۱۳۸۴، ص ۸۷) در تعریف هیئت چنین بیان می‌دارد که، هیئت، گروه اجتماعی – با سابقه تاریخی مشخص – و تجمعی از افراد است که به منظور زنده نگهداشتن یاد و خاطره مناسبت‌های مذهبی (اعیاد، ایام ولادت و شهادت ائمه (ع))

۱. البته می‌پذیریم که آنچه در پژوهش حاضر صورت پذیرفته است، گامی اولیه در کاوش در چگونگی بافت و محتوای سرمایه اجتماعی تولید شده است. با توجه به پیچیدگی روابط کنشگران اجتماعی در هیئت‌ها، سنجش برون‌داد این تشکل‌ها، مطالعات فرهنگی اجتماعی عمیقی را می‌طلبد. چنانچه محمدی (۱۳۸۱، ص ۱۷) می‌نویسد: «زندگی اجتماعی فقط مجموعه‌ای از رویدادها و اشیاء نیست، بلکه حاوی کنش‌های معنی‌دار، نمادها و متون است که از عوامل اجتماعی نشئت می‌گیرد».

با محوریت واقعه کربلا و قیام امام حسین (ع) و بر اساس ساختار دوگانه واعظ (سخنران، روحانی) و ذاکر (مداح، روضه‌خوان) تشکیل می‌شود و اعضا از طریق روش‌هایی معمول و آدابی مشخص (سینه‌زنی، زنجیرزنی) به سوگواری یا شادکامی می‌پردازند. چنانچه زاهدانی و گروسی (۱۳۸۱، ص ۲۱۶) نیز در خصوص اصناف و هیئت‌های مذهبی ایران در دوره قاجار هفت ویژگی اصلی را به شرح ذیل مطرح می‌کنند: انفکاک از دولت، غیرانتفاعی بودن، تبعیت از قانون جامع، غیرسیاسی بودن، انجام فعالیت‌های عام‌المنفعه، جلب فواید و منافع برای جامعه نه برای گرداندگان، مردمی و خودجوش بودن.

بررسی تاریخچه این کانون‌های غیررسمی حکایت از آن دارد که از گذشته‌های دور این کانون‌ها مرکزی برای ابراز ارادت و محبت به اهل‌بیت (ع) بوده‌اند و حتی در طی دوره‌های تاریخی مختلف به دلیل بعد اثرگذاری‌شان، در موارد زیادی نیز به‌عنوان ابزاری برای اثرگذاری بر قشر عوام جامعه (از سوی افراد و گروه‌های مختلف) استفاده می‌شده‌اند. نمونه بارز این مهم در برخورد دوگانه افرادی چون رضاخان (قبل و بعد از رسیدن به قدرت) با این کانون‌های غیررسمی قابل مشاهده است (مدنی، ۱۳۶۱، ص ۳۲).

بنابراین، می‌توان هماهنگ با دیدگاه فتحی (۱۳۵۸، ص ۶۸) هیئت‌های مذهبی را از عداد رسانه‌های عمومی - مانند نماز جمعه و جماعت و منبر و مسجد - تصور کرد. بهار نیز در مورد هیئت‌های مذهبی معتقد است که این مراکز متشکل از افراد مختلف اجتماع (با طبقه‌ها و پایگاه‌های اجتماعی متفاوت) است که همه ساله به‌صورت خودجوش شکل گرفته، در ایام خاص (بیشتر در ایام شهادت ائمه اطهار (ع) و بویژه ایام محرم) کانون گرمی برای ارائه بحث‌های مذهبی (عقیدتی و تربیتی) است (بهار، ۱۳۸۶، ص ۲).

اما باید توجه داشت که همراه با کارکرد شوری و شعائری آدابی هیئت‌های مذهبی، با نظر به درون‌مایه نهضت کربلا، یعنی محتواهای پر قدر حوادث عاشورایی و حتی اشعار پرمغز مربوط به بزرگداشت واقعه شهادت حضرت امام حسین (ع) و یاران باوفایش، همواره کارکردهای تعلیمی - تربیتی نیز برای هیئت‌های مطرح است، چنانچه واثقی (۱۳۸۶، ص ۱۷) هیئت مذهبی را این‌گونه تعریف می‌کند: «گروه و جمعیت نسبتاً کوچک، غیردولتی، غیررسمی و سازمان‌نیافته، متشکل از افراد متدین و مذهبی، داوطلب و با انگیزه، از سنین و مشاغل مختلف، که تحت اشراف و هدایت مستقیم یا غیرمستقیم یک روحانی، برای تعلیم معارف اسلامی و تأدیب به آداب اسلامی، تشکیل می‌شده است». براین اساس، او کارکرد هیئت‌های مذهبی را به شرح ذیل ترسیم می‌کند:

۱. کارکرد تعلیمی: تعلیم قرآن، احکام و شرعیات؛
۲. کارکرد تربیتی: تقویت ارزش‌های اسلامی در رفتار فردی و اجتماعی اعضا؛
۳. کارکرد اجتماعی: ایجاد انسجام میان متدینان و تعمیق پیوندهای عاطفی و دوستانه؛
۴. کارکرد سیاسی: که ناشی از کارکرد تعلیمی آنها و ضرورت حضور در عرصه اجتماع در آن تعلیم است (همان، ص ۲۳-۲۷).

هرچند واثقی کارکردهای چهارگانه پیش‌گفته را برای هیئت‌های مذهبی قائل است، اما این کارکردها را با توجه به شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی و تشکیل نهادهای رسمی مسئول با چالش جدی مواجه می‌داند (یعنی با توجه به پیروزی انقلاب، نهادهای دیگر را متکفل کارکردهای فوق‌الذکر، به‌خصوص تعلیمی و تربیتی می‌داند)، بنابراین، ضرورت مهندسی مجدد هیئت‌های مذهبی را امری انکارناپذیر تلقی می‌کند. باید توجه داشت که هرچند ضرورت مهندسی مجدد هیئت‌های مذهبی در عصر جدید با ویژگی‌های خاص آن، محل تأمل به‌نظر می‌رسد، اما واقعیت آن است که دلایل مطروحه از سوی واثقی با چالش‌های جدی‌تری مواجه است؛ زیرا بررسی کارکرد نهادهای رسمی مسئول (که او از آنها نام می‌برد) نشان از عدم موفقیت در دستیابی به اهداف مدنظرشان می‌باشد^۱ و اینجاست که تصور کم‌رنگ شدن نقش هیئت‌های مذهبی در تربیت دینی با شائبه مواجه می‌شود. در مقاله حاضر ضمن رد توصیه واثقی (مبنی بر ضرورت تغییر مأموریت هیئت‌های مذهبی)، پژوهشگران حاضر معتقد به ضرورت اثرگذاری تربیتی یعنی ایجاد انتظار از هیئت‌های مذهبی و برنامه‌ریزی برای نیل به آن از سوی هیئت‌های مذهبی هستند. مقاله حاضر با پذیرفتن پیش‌فرض‌های زیر شامل ۱. اثرگذاری هیئت‌های مذهبی در تربیت مذهبی و اجتماعی بر روی مخاطبان خود امری انکارناپذیر است؛ ۲. هیئت‌های مذهبی یک شبکه اجتماعی هستند، می‌توان از آنها برای اثرگذاری مثبت تربیتی استفاده کرد؛ ۳. بستر این عمل، در شرایط حاضر بیش از پیش آماده شده است؛ زیرا پس از پیروزی انقلاب اسلامی قدرت عملکردی آنها به شدت توسعه یافته است و حتی در بسیاری از موارد همراه با حمایت اقتصادی نهادهای مسئول اجتماعی می‌باشد، بررسی برون‌دادهای تربیتی این مراکز ضروری می‌داند. هرچند که اطلاق برون‌داد تربیتی برای این مراکز (با توجه به اینکه مخاطبان آن تحت تأثیر عوامل متعدد دیگری چون خانواده، نظام آموزش و پرورش، صدا و سیما و... هستند) دشوار به‌نظر می‌رسد، اما از آنجا که افراد حاضر در این مراکز غیررسمی خود را متعهد به گروه دانسته، در بسیاری از موارد

۱. درخصوص عدم موفقیت نظام رسمی آموزش و پرورش در تربیت دینی-اخلاقی نوجوانان می‌توان به برخی پژوهش‌ها مانند سعیدی رضوانی، باغکلی و امین‌خندقی (۱۳۸۶)، سعیدی رضوانی و بینقی (۱۳۸۰) و سازمان ملی جوانان (۱۳۸۰) اشاره کرد.

خود را منسوب به هیئتی که عضو آن هستند، می‌دانند، بنابراین، این ضرورت رقم می‌خورد که با دقت بیشتری (دست‌کم درخصوص برخی از موارد تربیتی عمومی مورد انتظار از یک فرد مذهبی) به کارکرد تربیتی این هیئت‌ها پرداخته شود. اما برای آنکه برون‌داد هیئت را مورد مطالعه قرار گیرد، باید ابتدا انتظار تربیتی از هیئت‌ها مشخص شود؛ این مسئله در زیر تحلیل شده است.

انتظارات تربیتی از هیئت‌های مذهبی

در زمینه انتظارات از بُعد تربیتی هیئت‌های مذهبی، این سؤال جدی مطرح است که ما چه انتظارات مشخصی را باید از محصولات تربیتی آنها داشته باشیم؟ اگر بپذیریم که هیئت‌های مذهبی به دنبال تربیت دینی-اخلاقی مخاطبان خود هستند، آنگاه خواهیم دید که دغدغه سنجش سطح دین‌داری افراد در میان متخصصان رشته‌های علوم تربیتی و علوم اجتماعی یک دغدغه دیرپاست. در این بخش به منظور اطلاع از دیدگاه‌های موجود در زمینه سنجش دین‌داری رویکردهای شاخص در این زمینه مورد بررسی و واکاوی قرار می‌گیرند تا دست‌مایه‌ای برای مواجهه ما با نتایج تربیتی هیئت‌های مذهبی باشند.

در زمینه انتظارات باوری و عملکردی از یک فرد دین‌دار، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که هریک از آنها از زاویه‌ای تلاش می‌کنند، ملاک‌های لازم دین‌داری را توصیف نمایند. در این بخش تلاش شده است دیدگاه‌های موجود در این زمینه گردآوری شود تا در نهایت الگویی برای ملاک‌های دین‌داری در پژوهش حاضر به دست آید. نتایج به دست آمده به شرح ذیل است:

- داوودی (۱۳۸۴، ص ۲۶۷) در پژوهشی با عنوان «ساختار اسلام و مؤلفه‌های تدین به آن» ضمن بررسی دیدگاه‌های برخی صاحب‌نظران اسلامی (همچون غزالی، شهید صدر و مصباح یزدی) مؤلفه‌های اسلام را در هفت جزء به شرح ذیل مطرح می‌نماید: ۱. دانش و شناخت؛ ۲. اعتقادات؛ ۳. اخلاقیات؛ ۴. آداب و سنت‌ها؛ ۵. عبادات و شعائر دینی؛ ۶. اقتصادیات؛ ۷. تعالیم سیاسی و حکومتی.

- فقیهی (۱۳۸۴، ص ۲۲۱) در پژوهشی تحت عنوان «مؤلفه‌های دین‌داری از منظر خود دین» برای دین‌داری سه بعد قائل است. این سه بعد عبارتند از: بعد شناختی و اعتقادی، بعد عاطفی، انگیزشی و اخلاقی و بعد عملکردی. فقیهی ویژگی‌هایی را برای فرد دین‌دار در هر یک از این سه بعد ذکر می‌کند.

- گلاک و استارک برای سنجش دین‌داری افراد به ابعاد پنج‌گانه‌ای به شرح ذیل اشاره می‌کنند:

۱. بعد اعتقادی: باورهایی که انتظار می‌رود پیروان یک دین داشته باشند؛

۲. بعد مناسکی: اعمال دینی مورد انتظار از پیروان هر دین؛
۳. بعد تجربی: ناظر به عواطف، تصورات و احساسات دینی فرد درباره خدا و عناصر دینی است؛
۴. بعد فکری: آگاهی‌ها و دانسته‌های مبنایی در مورد باورهای هر دین است که پیروان هر دین باید آنها را بدانند؛
۵. بعد پیامدی: ناظر به اثرهای باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزمره پیروان است. (به نقل از: خدایاری فرد، ۱۳۸۴، ص ۴۵۱).
- آذربایجانی (۱۳۸۲، ص ۶۵) در پژوهشی با عنوان «تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام» ضمن طرح ده حوزه قابل بررسی برای دین‌داری، ایمان را در سه مقوله کلی اصول دین و اعتقادات، فروع دین و اخلاقیات دسته‌بندی می‌کند. همانطور که ملاحظه می‌شود، هرچند ملاک‌های ارائه شده برای دین‌داری ظاهراً دارای تفاوت‌هایی است، اما با کمی تفسیر درباره آنها انطباقی نسبی در ملاک‌های مطرح شده به چشم می‌خورد. آنچه در پژوهش حاضر محل تأمل بیشتر است، آن است که اگر بنا باشد در عصر حاضر تربیت دینی بر روی یک فرد اتفاق بیافتد، آیا ملاک‌های مذکور در پژوهش‌های یاد شده برای جامعیت فرد کفایت می‌کند؟
- با این توصیف در پژوهش حاضر تلاش شد تا افزون بر بررسی هویت دینی، سه مقوله دیگر (هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی و باورهای فردی) نیز بررسی و واکاوی شود. بررسی مقوله‌های مذکور می‌تواند دید جامع‌تری نسبت به فرد دین‌دار مورد نیاز در قرن حاضر را به وجود آورد و انتظار معنادارتری را از نهادهای تأثیرگذاری تربیتی، از جمله هیئت‌های مذهبی، رقم بزنند، چراکه ما از آثار تربیتی هیئت‌های مذهبی تنها انتظار انتقال مفاهیم دینی را نداریم، بلکه انتظار اثرگذاری مثبت در ابعاد مختلف وجودی افراد را داریم که منجر به جهت‌گیری فکری و رفتاری او در زندگی شود.

سؤالات پژوهش

- وضعیت اعضای هیئت‌های مذهبی و افراد غیرهیئتی به‌طور مجزا و در مقایسه با یکدیگر در چهار مقوله هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی و باورهای فردی چگونه است؟
- آیا هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی و باورهای فردی براساس دو عامل وضعیت اقتصادی (برخوردار/ غیر برخوردار) و مشارکت در هیئت‌ها (دارد/ ندارد) به‌طور معناداری متفاوت است؟

روش پژوهش

در این پژوهش به منظور پاسخگویی به سؤالات پژوهشی، از اجرای مقیاس سنجش هویت مذهبی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی و باورهای فردی (که گویه‌های مورد نظر پس از تدوین در قالب یک پرسشنامه واحد قرار گرفت) بر روی دو گروه از افراد هیئت‌ی و غیرهیئت‌ی در دو سطح برخوردار و غیر برخوردار استفاده شده است. از این‌رو، روش تحقیق در پژوهش حاضر غیرآزمایشی و از نوع پس‌رویدادی است. این پژوهش دارای دو گروه مقایسه اصلی (هیئت‌ی و غیرهیئت‌ی) و چهار گروه مقایسه فرعی (هیئت‌ی برخوردار، هیئت‌ی نابرخوردار، غیرهیئت‌ی برخوردار و غیرهیئت‌ی نابرخوردار) است که تلاش شد از لحاظ سن، میزان تحصیلات، شغل مشابه باشند.

جامعه آماری پژوهش حاضر در گروه اعضای هیئت‌های مذهبی همه نوجوانان ۱۷-۲۴ ساله‌ای بودند که بیش از یک‌سال در یکی از هیئت‌های مذهبی حضور داشته‌اند و در جلسات آن شرکت می‌کردند. در گروه افراد غیرهیئت‌ی نیز جامعه آماری نوجوانان ۱۷-۲۴ ساله‌ای بودند که عضو هیچ‌یک از هیئت‌های مذهبی نبوده، یعنی به صورت نظام‌دار و پیوسته در این هیئت‌ها شرکت نمی‌کردند (اگرچه ممکن بود در روزهای خاص مانند تاسوعا، عاشورا و یا شب‌های قدر در مراسمی شرکت کنند).

درخصوص حجم نمونه باید اذعان داشت، با توجه به عدم وجود آمار دقیق درخصوص افراد جامعه آماری، امکان استفاده از فرمول خاصی برای نمونه‌گیری وجود نداشت، ثانیاً اینکه اصولاً در تحقیقات علی-مقایسه‌ای (پس-رویدادی) اصل بر همگن بودن دو گروه مقایسه - و نه معرف دقیق بودن هر گروه مقایسه نسبت به جامعه آماری منتسب - است. بنابراین، در بدو امر پرسشنامه در چهار گروه به تعداد کلی دویست نفر توزیع شد و در نهایت پرسشنامه نهایی به تعداد ۱۲۰ نفر در قالب چهار گروه ذکر شده سی نفره تقلیل یافت. بنابراین، روش نمونه‌گیری در پژوهش حاضر در بخش انتخاب افراد از بین گروه‌ها از نوع طبقه‌ای غیرنسبتی بوده است. با توجه به توضیحات بیان شده، در جدول (۱) مشخصات گروه‌های نمونه براساس مکان‌های اجرای پرسشنامه مشاهده می‌شود:

جدول ۱. مشخصات گروه‌های مقایسه (نمونه نهایی)

نوع گروه	سطح اقتصادی	نام منطقه	مکان‌های انجام پژوهش	تعداد
هیئت‌ی	برخوردار	بلوار سجاد، آزاد شهر بلوار وکیل آباد، بلوار معلم	هیئت‌های منطقه	۳۰ نفر
	نابرخوردار	طلاب، راه آهن، بلوار مصلی، التیمور، خواجه ربیع	هیئت‌های منطقه	۳۰ نفر
غیرهیئت‌ی	برخوردار	بلوار سجاد، آزادشهر بلوار وکیل آباد، بلوار معلم	پاساژ، باشگاه بدنسازی و بیلارد، کلوب ورزشی، کافه سنتی	۳۰ نفر
	نابرخوردار	طلاب، راه آهن، بلوار مصلی، التیمور، خواجه ربیع	باشگاه بدنسازی و کلوب، باشگاه بیلارد، بازار	۳۰ نفر

ابزار گردآوری اطلاعات

ابزار گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر مقیاس سنجش هویت مذهبی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی و باورهای فردی بوده است. فرایند ساخت این مقیاس به این ترتیب بود که ابتدا ۴ مقوله (هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی و باورهای فردی) برای انتظار از فرد مذهبی در نظر گرفته شد، سپس تعداد ۶۰ گویه (که تعدادی از آنها از پرسشنامه‌های معتبر سنجش هویت مذهبی، از جمله پرسشنامه‌های سازمان ملی جوانان و وزارت ارشاد اسلامی، استخراج شده و تعدادی نیز توسط پژوهشگران مطرح شده بود) در قالب یک پرسشنامه برای سنجش این مقوله‌ها طراحی شد. پس از اجرای پرسشنامه همبستگی تک تک گویه‌ها و نمره کل افراد گرفته شد و گویه‌هایی که از همبستگی پایینی برخوردار بودند و ضعیفاً تشخیص داده شدند، از پرسشنامه حذف شدند و در نهایت تعداد ۴۰ گویه تحلیل شد. ضمناً توضیح این نکته ضروری است که برای پاسخگویی به گویه‌های پرسشنامه طیف لیکرت ۵ درجه‌ای (از کاملاً موافق تا کاملاً مخالف) در نظر گرفته شد. تعداد و دسته‌بندی گویه‌های پرسشنامه در چهار مقوله هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی و باورهای فردی در جدول (۲) مشاهده می‌شود.

جدول ۲. ساختار پرسشنامه

مقوله‌ها	شاخص‌ها	تعداد گویه در پرسشنامه
هویت دینی	<ul style="list-style-type: none"> - دین خصوصی و فردی نداشتن؛ - اعتقاد به حرمت خاص پیامبر(ص) و ائمه(ع)؛ - ضرورت دفاع از مسلمانان سایر کشورها؛ - اهمیت دادن به نقش اعتقادات دینی در زندگی؛ - دارا بودن احساس عذاب وجدان درباره گناه؛ - سازگاری احکام اسلامی با مقتضیات امروز بشر؛ - منطقی بودن حدود شرعی روابط بین پسر و دختر؛ - عدم نیاز انسان به دین، حتی در صورت پایبندی به اخلاق و قوانین. 	۱۰
هویت ملی	<ul style="list-style-type: none"> - باورداشت ارزش‌های ملی موجود؛ - پاسداشت زبان پارسی؛ - برخورداری از اعتماد به نفس ملی؛ - عدم خودباختگی نسبت به فرهنگ‌های بیگانه؛ - ترجیح زندگی در ایران نسبت به سایر کشورها، حتی در مشکلات؛ - داشتن روحیه غرب‌ستیزی. 	۸
ارزش‌های اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - خودداری از تملق و ریاکاری؛ - خوش‌بینی و احساس رضایت نسبت به وضع موجود اجتماعی؛ - طرفداری از حق در هر شرایطی؛ - پایبندی به قانون اساسی؛ - احساس همدردی با دیگران؛ - رعایت و احترام به قوانین اجتماعی؛ - خودداری از پارتی‌بازی. 	۱۳

مقوله‌ها	شاخص‌ها	تعداد گویه در پرسشنامه
باورهای فردی	- برخورداری از احساس مثبت نسبت به توانمندی‌های فردی؛ - عدم ترجیح شانس بر کوشش و تلاش؛ - برخورداری از ثبات عاطفی؛ - باور داشتن به اختیار انسان؛ - داشتن نگرش مثبت نسبت به زندگی؛ - پرهیز از خودبزرگ‌بینی؛	۹

ویژگی‌های فنی ابزار

روایی^۱ در خصوص روایی ابزار پژوهش حاضر باید گفت از آنجا که بخش زیادی از گویه‌های موجود در پرسشنامه از مقیاس‌های معتبر ملی انتخاب شده‌اند، تا حد قابل ملاحظه‌ای پرسشنامه از روایی برخوردار است، کما اینکه در خصوص سایر سؤالات نیز از دآوری تخصصی جهت بررسی روایی آنها استفاده شده است. توضیح اینکه سؤالات به صورت مقوله‌بندی شده به چهار نفر از اساتید دانشکده علوم تربیتی دانشگاه فردوسی مشهد ارائه گردید و از آنها خواسته شد تا درباره روایی سؤالات اظهار نظر کنند. پس از دریافت پاسخ‌ها، سؤالاتی که از نظر اساتید، گویه مناسبی برای سنجش مقوله مورد نظر تشخیص داده نشده بودند از سؤالات حذف و پرسشنامه نهایی آماده شد.

پایایی^۲ برای اندازه‌گیری پایایی روش‌های مختلفی وجود دارد، در پژوهش حاضر از روش محاسبه آلفای کرونباخ استفاده شده است. مقدار آلفای کرونباخ برای پرسشنامه نهایی (با ۴۰ گویه) ۰/۸۸ محاسبه شد که پایایی قابل قبولی است.

یافته‌های پژوهش

۱. بررسی وضعیت اعضای هیئت‌های مذهبی در چهار مقوله هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی و باورهای فردی

به منظور بررسی وضعیت اعضای هیئت‌های مذهبی در مقوله‌های چهارگانه مورد بررسی در پژوهش حاضر (هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی و باورهای فردی)، ابتدا میانگین نمره این گروه در هر یک از این مقولات محاسبه شده، سپس با نقطه میانگین طیف ($\bar{X}=3$) مورد مقایسه قرار گرفت. به این منظور با استفاده از آزمون مقایسه میانگین گروه با میانگین طیف (one sample t-test)، میانگین نمره افراد این گروه در هر یک از مقوله‌های چهارگانه با میانگین نمره قابل کسب در آن مقوله مقایسه شد و در نهایت نیز نمره کل افراد این گروه در مقیاس

1. validity

2. reliability

اجرا شده بر روی آنها با میانگین نمره قابل اکتساب در این مقیاس مورد مقایسه قرار گرفته است. نتایج تحلیل مورد بحث در جدول (۳) مشاهده می‌شود:

جدول ۳. بررسی وضعیت اعضای هیئت‌های مذهبی در چهار مقوله (مقایسه با میانگین طیف «نقطه برش ۵۰ درصدی»)

مقوله مورد بررسی	میانگین گروه	میانگین مقیاس	اختلاف میانگین‌ها	نمره t	سطح معناداری
هویت دینی	۳۵/۳۶	$\bar{X} = 30$	۵/۳۶	۶/۸۶	۰/۰۰۰
هویت ملی	۳۱/۰۰	$\bar{X} = 24$	۷/۰۰	۸/۱۰	۰/۰۰۰
ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی	۲۵/۳۰	$\bar{X} = 39$	-۱۳/۷۰	-۲۰/۵۴	۰/۰۰۰
باورهای فردی	۴۰/۹۸	$\bar{X} = 27$	۱۳/۹۸	۱۴/۱۹	۰/۰۰۰
کل مقیاس	۱۳۲/۶۵	$\bar{X} = 120$	۱۲/۶۵	۴/۷۰	۰/۰۰۰

همان‌طور که در جدول (۳) مشاهده می‌شود اعضای هیئت‌های مذهبی در تمام مقوله‌ها و همچنین در نمره کل مقیاس از نقطه میانگین به‌طور معناداری ($p < 0/000$) متفاوت هستند. البته این تفاوت در مقوله‌های هویت دینی، هویت ملی و باورهای فردی به سمت بالای طیف است، اما در مقوله ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی این تفاوت به طرف پایین طیف میل می‌کند. به سخن دیگر برخلاف اینکه افراد این گروه از هویت دینی، هویت ملی و باورهای فردی تقریباً خوب و بالایی برخوردارند، اما در خصوص ارزش‌های اجتماعی^۱ باورهای غلطی دارند. اما در مجموع افراد هیئتی در مقیاس سنجش نگرش اجرا شده بر روی آنها به‌طور معناداری ($p < 0/000$) میانگین بالایی را نسبت به میانگین نمره قابل کسب در این مقیاس کسب کرده‌اند و این حکایت از مثبت‌بودن کلی گرایش‌های آنها دارد.

هرچند این تحلیل حکایت از وضعیت مناسب اعضای هیئت‌های مذهبی دارد، اما با نگرش از زاویه‌ای دیگر به وضعیت تربیتی این افراد شاید وضعیت متفاوت باشد. به عبارت دیگر با توجه به اینکه این افراد در معرض تربیت دینی مستقیم و داوطلبانه قرار دارند، آیا منطقی نیست که سطح انتظار ما از وضعیت هویتی و ارزش‌های مورد قبول آنها متفاوت باشد؟ براساس این فرض سطح انتظار خود را از اعضای هیئت‌های مذهبی در مقوله‌های مورد بررسی به‌جای نقطه میانه طیف (نمره متناظر با نقطه برش ۵۰ درصدی) افزایش دادیم و میانگین نمره کسب شده توسط این گروه را با نمره متناظر با نقطه برش ۷۵ درصدی مورد مقایسه قرار دادیم. نتایج حاصله در جدول ۴ مشاهده می‌شود:

۱. برخی از این ارزش‌های اجتماعی عبارتند از: احترام به قانون، احترام به مقررات راهنمایی و رانندگی، دوری از پارتی‌بازی و احساس همدردی با دیگران.

جدول ۴. بررسی وضعیت اعضای هیئت‌های مذهبی در چهار مقوله^۱ (بر اساس نقطه برش ۷۵ درصدی)

مقوله مورد بررسی	میانگین گروه	میانگین مقیاس	اختلاف میانگین‌ها	نمره t	سطح معناداری
هویت دینی	۳۵/۳۶	$\bar{X} = 40$	۶/۰۴	-۵/۹۳	۰/۰۰۰
هویت ملی	۳۱/۰۰	$\bar{X} = 32$	-۱/۰۰	-۱/۱۵	۰/۲۵۱
باورهای فردی	۴۰/۹۸	$\bar{X} = 36$	۴/۹۸	۵/۰۵	۰/۰۰۰
کل مقیاس	۱۳۲/۶۵	$\bar{X} = 160$	۲۷/۳۵	-۹/۶۷	۰/۰۰۰

همان‌طور که در جدول (۴) مشاهده می‌شود، وقتی سطح انتظار در مقوله‌های مورد بررسی از اعضای هیئت‌های مذهبی افزایش می‌یابد، نتایج حکایت از آن دارد که در مقوله‌های هویت دینی اعضای هیئت‌های مذهبی به‌طور معناداری ($p < 0/000$) از میانگین مورد انتظار (نقطه برش ۷۵ درصدی) پایین‌تر هستند، اما این تفاوت در مقوله هویت ملی از نظر آماری فاقد معنا ($p < 0/251$) است (یعنی از نقطه ۷۵ درصدی به‌طور معناداری پایین‌تر نیستند)، یعنی می‌توان گفت که اعضای هیئت‌های مذهبی از هویت ملی نسبتاً بالایی برخوردارند و همچنین در خصوص باورهای فردی، گروه نمونه به‌طور معناداری ($p < 0/000$) از میانگین مورد انتظار (نقطه برش ۷۵ درصدی) بالاتر هستند، یعنی باورهای فردی بسیار مناسبی دارند.

۲. بررسی وضعیت افراد غیرهیئتی در چهار مقوله هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی و باورهای فردی

به منظور بررسی وضعیت افراد غیرهیئتی در مقوله‌های چهارگانه مورد بررسی در پژوهش حاضر (هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی و باورهای فردی)، ابتدا میانگین نمره افراد غیرهیئتی در هر یک از این مقولات محاسبه شده، سپس با نقطه میانگین طیف ($\bar{X} = 3$) مورد مقایسه قرار گرفت. به این منظور با استفاده از آزمون مقایسه میانگین گروه با میانگین طیف (one sample t-test)، میانگین نمره افراد غیرهیئتی در هر یک از مقوله‌های چهارگانه با میانگین نمره قابل کسب در آن مقوله مقایسه شد و در نهایت نیز نمره کل افراد غیرهیئتی در مقیاس اجرا شده بر روی آنها با میانگین نمره قابل اکتساب در این مقیاس مورد مقایسه قرار گرفته است. نتایج تحلیل مورد بحث در جدول (۴) مشاهده می‌شود:

۱. علت حذف مقوله ارزش‌های اجتماعی در این تحلیل، این است که نمره اعضای هیئت‌های مذهبی در این مقوله از نقطه برش ۵۰ نیز به‌طور معناداری پایین‌تر است؛ یعنی نتیجه از قبل معلوم است.

جدول ۵. بررسی وضعیت افراد غیرهیئتی در چهار مقوله (بر اساس نقطه برش ۵۰ درصدی)

مقوله مورد بررسی	میانگین گروه	میانگین مقیاس	اختلاف میانگین‌ها	نمره t	سطح معناداری
هویت دینی	۳۰/۷۳	$\bar{X} = 30$	۰/۷۳	۰/۷۴	۰/۴۵۹
هویت ملی	۲۵/۷۳	$\bar{X} = 24$	۱/۷۳	۱/۷۸	۰/۰۸۰
ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی	۲۳/۷۶	$\bar{X} = 39$	-۱۵/۲۳	-۲۴/۴۲	۰/۰۰۰
باورهای فردی	۳۸/۲۸	$\bar{X} = 27$	۱۱/۲۸	۱۱/۶۶	۰/۰۰۰
کل مقیاس	۱۱۸/۵۱	$\bar{X} = 120$	-۱/۴۸	-۰/۴۹	۰/۶۱۹

همان‌طور که در جدول (۵) مشاهده می‌شود افراد گروه غیر هیئتی در دو مقوله هویت ملی (به طرف بالا) و ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی (به طرف پایین) به‌طور معناداری ($p < 0/000$) از میانگین فاصله دارند، اما در دو مقوله هویت دینی و هویت ملی نگرش این گروه از افراد از میانگین تفاوت معناداری ندارد، یعنی از نظر هویت دینی و هویت ملی وضعیت نسبتاً متوسط - و نه مطلوبی - دارند و در ارزش‌های اجتماعی وضعیت کاملاً نامناسبی دارند.

۳. مقایسه اعضای هیئت‌های مذهبی و افراد غیرهیئتی در چهار مقوله هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی و باورهای فردی

در این بخش از پژوهش تلاش شده است با مقایسه دو گروه (هیئتی و غیرهیئتی) تفاوت‌های بین دو گروه مذکور در مقولات چهارگانه تحلیل شود. به منظور انجام این تحلیل می‌توان برای هر یک از مقوله‌های چهارگانه (هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی و باورهای فردی) از اجرای آزمون مقایسه دو میانگین مستقل (independent samples t-test) استفاده کرد، اما از آنجا که اجرای مکرر این آزمون برای مقایسه متغیرهای مختلف بین دو گروه ثابت منجر به افزایش میزان خطا می‌شود، بنابراین، آزمون آماری مناسب در این بخش تحلیل واریانس چند متغییری (MANOVA) تشخیص داده شد. نتایج اجرای این آزمون در ذیل مشاهده می‌شود.^۱

جدول ۶. میانگین و انحراف استاندارد نمرات دو گروه هیئتی و غیرهیئتی در چهار مقوله مورد بررسی

مقوله مورد بررسی	گروه	میانگین	انحراف استاندارد	تعداد
هویت دینی	هیئتی	۳۵/۳۶	۷/۳۰	۶۰
	غیرهیئتی	۳۰/۷۳	۶/۷۵	۶۰
هویت ملی	هیئتی	۳۱/۰۰	۷/۸۱	۶۰
	غیرهیئتی	۲۵/۷۳	۶/۶۸	۶۰
ارزش‌های اجتماعی	هیئتی	۲۵/۳۰	۴/۸۴	۶۰
	غیرهیئتی	۲۳/۷۶	۴/۹۳	۶۰
باورهای فردی	هیئتی	۴۰/۹۸	۶/۸۴	۶۰
	غیرهیئتی	۳۸/۲۸	۸/۰۹	۶۰

۱. پیش‌فرض‌های لازم برای اجرای آزمون تحلیل واریانس چند متغییری با انجام آزمون BOX بررسی شده است.

جدول ۷. نتایج آزمون تحلیل واریانس چند متغییری (MANOVA) برای مقایسه دو گروه هیئتی و غیرهیئتی در چهار مقوله مورد بررسی

آزمون	Value	F	Hypothesis df	Error df	Sig.
Pillai's Trace	۰/۰۹۹	۳/۱۴۲	۴/۰۰۰	۱۱۵/۰۰۰	۰/۰۱۷

ارقام جدول بالا حاکی از آن است که با توجه به میزان آماره Pillai's Trace و سطح معناداری ($p < ۰/۰۵$) تفاوت بین دو گروه هیئتی و غیرهیئتی در خرده‌مقیاس‌های چهارگانه - به‌طورکلی - معنادار است. در جدول بعدی تفاوت در گروه‌ها در هر یک از چهار خرده‌مقیاس بررسی شده است.

جدول ۸. مقایسه دو گروه هیئتی و غیرهیئتی در هر یک از چهار خرده‌مقیاس مورد بررسی

متغیر مورد بررسی	Type III Sum of Squares	درجه آزادی	Mean Square	F	Sig.
هویت دینی	۳۸۱/۶۳۳	۱	۳۸۱/۶۳۳	۷/۷۰۶	۰/۰۰۶
هویت ملی	۶۰۷/۵۰۰	۱	۶۰۷/۵۰۰	۱۱/۵۴۷	۰/۰۰۱
ارزش‌های اجتماعی	۲۰۲/۸۰۰	۱	۲۰۲/۸۰۰	۸/۴۸۹	۰/۰۰۴
باورهای فردی	۳۳۳/۳۳۳	۱	۳۳۳/۳۳۳	۵/۹۳۲	۰/۰۱۶

همان‌طور که در جداول صفحه قبل مشاهده می‌شود، نتایج آزمون تحلیل واریانس چند متغییری (MANOVA) نشان می‌دهد که دو گروه هیئتی و غیرهیئتی در هر چهار مقوله مورد بررسی با یکدیگر تفاوت معناداری دارند. بررسی میانگین نمرات دو گروه در مقوله‌های چهارگانه، حکایت از آن دارد که در هر چهار مقوله افراد هیئتی به‌طور معناداری از افراد غیرهیئتی از میانگین بالاتری برخوردار هستند. هرچند این یافته به‌نوعی بر بهتر بودن وضعیت افراد هیئتی از غیرهیئتی گواهی می‌دهد، اما باید توجه داشت که در مقوله ارزش‌های اجتماعی افراد هیئتی (باوجود برتری نسبت به غیرهیئتی‌ها) به‌طور معناداری به سمت پایین طیف (وضعیت نامطلوب) گرایش دارند.

۴. بررسی تأثیر تعاملی عامل سطح اقتصادی و مشارکت در هیئت، در نگرش به چهار مقوله مورد

بررسی

به منظور بررسی اثر دو عامل پایگاه اجتماعی (در دو سطح عضویت و عدم عضویت در هیئت‌های مذهبی) و سطح اقتصادی (در دو سطح برخوردار بودن یا نابرخوردار بودن) از آزمون تحلیل واریانس دو طرفه استفاده شد. نتایج این تحلیل در جدول (۹) مشاهده می‌شود.

جدول ۹. مقایسه نگرش به چهار مقوله براساس تأثیر توأمان مشارکت در هیئت و سطح اقتصادی Tow – Way

Analysis of Variance

سطح معناداری	میزان F	مجدور میانگین	درجه آزادی	مجموع مجدورات	مقوله مورد بررسی منبع تغییرات
۰/۰۰۰	۱۴/۳۶۹	۶۶۴/۰۳۳	۱	۶۶۴/۰۳۳	هویت دینی
۰/۰۰۴	۵۱۵/۸	۳۸۱/۶۳۳	۱	۳۸۱/۶۳۳	پایگاه اجتماعی سطح اقتصادی
۰/۸۹۲	۰/۰۱۹	۰/۸۳۳	۳	۰/۸۳۳	پایگاه اجتماعی* سطح اقتصادی
۰/۰۰۰	۱۷/۹۵۵	۸۳۲/۱۳۳	۳	۸۳۲/۱۳۳	هویت ملی
۰/۰۰۰	۱۳/۱۰۸	۶۰۷/۵۰۰	۱	۶۰۷/۵۰۰	پایگاه اجتماعی سطح اقتصادی
۰/۹۷۹	۰/۰۰۱	۰/۰۳۳	۱	۰/۰۳۳	پایگاه اجتماعی* سطح اقتصادی
۰/۰۸۷	۲/۹۸۶	۷۰/۵۳۳	۳	۷۰/۵۳۳	ارزش‌های اجتماعی
۰/۰۰۴	۸/۵۸۶	۲۰۲/۸۰۰	۱	۲۰۲/۸۰۰	پایگاه اجتماعی سطح اقتصادی
۰/۵۴۹	۰/۳۶۱	۸/۵۳۳	۱	۸/۵۳۳	پایگاه اجتماعی* سطح اقتصادی
۰/۰۴۹	۳/۹۵۷	۳۱۸/۷۰۰	۳	۳۱۸/۷۰۰	باورهای فردی
۰/۰۱۶	۶/۰۳۱	۳۳۳/۳۳۳	۱	۳۳۳/۳۳۳	پایگاه اجتماعی سطح اقتصادی
۰/۹۸۰	۰/۰۰۱	۰/۰۳۳	۱	۰/۰۳۳	پایگاه اجتماعی* سطح اقتصادی

همان‌طور که در جدول (۹) مشاهده می‌شود، اثر تعاملی بین پایگاه اجتماعی و سطح اقتصادی در هیچ‌یک از خرده مقیاس‌ها معنادار نیست، اما هر دو عامل (پایگاه اجتماعی و سطح اقتصادی) بر نگرش افراد در هر یک از خرده مقیاس‌های چهارگانه (به‌جز سطح اقتصادی در خرده مقیاس ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی) به‌طور معناداری اثرگذار بوده‌اند.

تحلیل یافته‌های این بخش حکایت از آن دارد که بیش از آنکه عامل سطح اقتصادی در جهت‌گیری افراد تأثیر داشته باشد، این عامل هیئتی بودن یا نبودن است که در جهت‌گیری افراد مؤثر است، تا آنجا که افرادی که از نظر سطح اقتصادی غیربرخوردار محسوب می‌شوند، اما عضو هیئت‌های مذهبی هستند، از افرادی که از نظر اقتصادی برخوردار محسوب می‌شوند، اما در هیئت‌های مذهبی عضویت ندارند، در تمام مقوله‌ها (هویت دینی، هویت ملی ارزش‌های اجتماعی و باورهای فردی) به‌طور معناداری بالاتر هستند. همچنین آنجا که افراد از نظر اقتصادی در سطح مشابهی قرار دارند (برخوردار هستند) باز هم عامل عضویت در هیئت مذهبی منجر به آن

می‌شود که افراد هیئتی برخوردار از افراد غیرهیئتی برخوردار در مقوله‌هایی چون هویت دینی و هویت ملی از سطح بالاتری برخوردار باشند. در همین زمینه باید گفت که در سطح اقتصادی ضعیف (غیربرخوردار) باز هم عامل هیئتی بودن منجر به آن می‌شود که افراد هیئتی غیربرخوردار از افراد غیرهیئتی غیربرخوردار در مقوله هویت ملی از سطح بالاتری برخوردار باشند.

بحث و نتیجه‌گیری

در مقاله حاضر برون‌داد تربیتی هیئت‌های مذهبی با سه روش ارزیابی شد: الف) مقایسه میانگین‌های به‌دست آمده با نمره متناظر با نقطه برش ۵۰٪ (یعنی میانگین فرضی یا همان میانه طیف)؛ ب. مقایسه میانگین‌ها با نقطه ۷۵٪ که از دیدگاه مؤلفان به‌عنوان نقطه مورد انتظار تعریف شده است (با این توضیح مجدد که بالاتر بودن از نقطه برش ۵۰٪ تنها نشانه نوعی گرایش به وضعیت مثبت است ولی بالاتر بودن از نقطه ۷۵٪ گواه اطمینان در رضایت مطلوب از وضعیت افراد است)؛ ج. مقایسه وضعیت اعضای هیئت‌ها با غیر هیئتی‌ها (با لحاظ کنترل متغیرهای سن، شغل و طبقه اقتصادی-اجتماعی).

گفتنی است که در ارزیابی برون‌دادهای تربیتی هیئت‌های مذهبی، با محدودیت روش‌شناختی عدم اطلاع از وضعیت اولیه - پیش از ورود - افراد مواجه بوده‌ایم. به سخن، دیگر پاسخ به این سؤال که «هویت دینی، هویت ملی، ارزش‌های اخلاقی-اجتماعی و باورهای فردی افراد در وضعیت فعلی چه نسبتی با قبل از ورود به هیئت‌ها دارد؟» تقریباً محال است.^۱ در عین حال اگر این «محدودیت»، را «اساسی» فرض کنیم و اصولاً حکم به تعطیلی این نوع از پژوهش‌ها دهیم، تقریباً ارزشیابی برون‌دادهای تربیتی در بسیاری موارد امکان‌پذیر نخواهد بود (برای نمونه پژوهش‌هایی که دانشجویان را با غیردانشجویان یا ورزشکاران را با غیر آنان مقایسه می‌کند و...). البته با نگاهی تساهل‌آمیز، می‌توان پذیرفت که مسئله (محدودیت پیش‌گفته) عمدتاً در «هویت دینی» مطرح است، یعنی انتظار می‌رود که به‌طور کلی افراد دارای هویت دینی بالاتر (مثبت‌تر) هیئت‌های مذهبی را انتخاب کرده باشند و در دیگر موارد (هویت ملی-ارزش‌های اجتماعی و باورهای فردی) دغدغه روش‌شناختی مذکور، کمتر خودنمایی می‌کند. در این پژوهش در تفسیرهای به‌عمل آمده از یافته‌ها که در زیر آمده است این «محدودیت» لحاظ شده است.

در مورد مقایسه دو گروه هیئتی و غیرهیئتی ملاحظه می‌شود که در تمام چهار مؤلفه وضعیت به سود هیئتی‌ها است. نتایج در مورد مقایسه با میانگین طیف نقطه ۵۰٪ حاکی از آن بود که در سه

۱. مگر آنکه بتوانیم در پژوهش‌های طولی (تداومی) - و نه مقایسه‌ای - بر این محدودیت فائق آییم.

مؤلفه هویت دینی، هویت ملی و باورهای فردی، نوعی تمایل به سمت مثبت در اعضای هیئت‌ها دیده می‌شود، ولی متأسفانه در ارزش‌های اجتماعی-اخلاقی وضعیت، حتی از میانگین طیف نیز پایین‌تر است و در مقایسه با نقطه مورد انتظار (۷۵ درصدی) متأسفانه برخلاف انتظار، در مقوله هویت دینی نیز وضعیت کاملاً مطلوب نیست.

در مؤلفه هویت ملی وضعیت را می‌توان، مطلوب ارزیابی کرد. اگرچه با نگاه سخت‌گیرانه، با توجه به عدم معناداری تفاوت نمره هویت ملی با نقطه ۷۵٪ و نه بالاتر بودن، باز هم نمی‌توان با اطمینان کامل از مطلوبیت وضعیت در هویت ملی سخن گفت.

یافته‌های این پژوهش در خصوص آنکه در مقوله «هویت دینی» و «هویت ملی»، گروه هیئتی از گروه دیگر بالاترند، به طور تلویحی مؤید یافته‌های پژوهش‌های متعددی است که به نوعی همبستگی بالای معنادار یا همسویی کلی هویت دینی و هویت ملی در گروه‌های مختلف جوانان را تأیید می‌نمایند (و یا پیش‌بینی شونده هویت ملی را توسط هویت دینی اثبات می‌نمایند). [برای نمونه ر.ک: باغگلی (۱۳۸۶)؛ موحد و کاووسی (۱۳۹۰)؛ ابوالحسنی (۱۳۸۸)؛ ملکی و عباس‌پور (۱۳۸۷)؛ سفیری و غفوری (۱۳۸۸)؛ عبایی کوپایی، احقر و رمضان‌پور (۱۳۸۹)؛ علیزاده اقدم (۱۳۸۶)] اما چرا چنین است؟ چرا افرادی که دارای هویت دینی بالاتری هستند در هویت ملی نیز بالاترند؟ به نظر می‌رسد نوع تعریف، شاخص‌گذاری و گویه‌سازی این دو مقوله در بروز چنین امری مؤثرند. در تحقیقات مذکور و تحقیق حاضر گویه‌های مربوط به هویت دینی، با باورها، نگرش‌ها و عملکردهای مذهبی فرد مرتبطند و در مورد هویت ملی به نوعی با احساس تعلق به وطن در شرایط و حکومت حاضر مرتبط هستند. به نظر می‌رسد این غیرطبیعی نیست که افراد دارای باورهای مذهبی قوی‌تر، علاقه‌مندی و تعلق بیشتری به ایران در حال حاضر (یعنی ایران با صبغه اسلامی) داشته باشند (مثلاً زندگی در ایران را ترجیح می‌دهند، از اعتماد به نفس ملی بیشتری برخوردارند، نسبت به فرهنگ‌های بیگانه خودباختگی کمتری دارند و...). شاید علت دوم آن، برخی آموزه‌های دینی (به‌ویژه شیعی) است که مستقیم و یا غیرمستقیم نوعی استقلال، غرور ملی، حمیت و مردانگی را در افراد دارای هویت دینی بالاتر ایجاد می‌نمایند، یعنی احتمالاً اگر وطن کنونی صبغه دینی نیز نداشت باز هم گروه دارای هویت دینی بالاتر، تعلق بیشتری به عدم ترک وطن، افتخار به وطن و سایر شاخص‌های هویت ملی داشتند. در تأیید این امر آنکه در دوره قاجار و صفویه و طی جنگ‌های اول و دوم ایران و روس، مردم مسلمان با داعیه دفاع از وطن و ناموس - و نه دفاع از حکومت اسلامی و ولایت فقیه و امثال آن - جوانمردانه از وطن دفاع می‌کردند. فاطمی مقدم (۱۳۸۶، ص ۳۲) می‌نویسد: در منابع تاریخی تأکید شده که آن‌قدر مردم به جبهه برای اعلام آمادگی جنگیدن آمدند که تفنگ و سلاح نبود که به آنها بدهند و آنان با شمشیر و حتی

ابزار و سلاح‌های سرد به جبهه آمدند. شمار آنان آنقدر زیاد بود که مورخی همچون رضا قلی خان هدایت - که روی خوشی به این مسئله نشان نمی‌دهد - در کتاب روضة الصفا جمعیت و کثرت آنها را به «مور و ملخ» تشبیه می‌کند. کار تا آنجا پیش رفت که عباس میرزا به ناچار عده زیادی از مردم را برگرداند و از آنها خواست منطقه جنگی را ترک کنند. اینک سؤال این است که این حضور گسترده و بی‌نظیر مردم به آنکا و پشتوانه کدام عامل بود؟ پاسخ صحیح و بی‌اختلاف منابع تاریخی - اعم از دوست و دشمن - تأثیر فتوای مراجع و علما و فقهای بزرگ شیعه است. این رهبران دینی و در واقع پرچمدار اندیشه جهاد و شهادت و دفاع عزتمدارانه و اعتقاد به «هیئات منا الذله» مکتب تشیع بودند، که توانسته بود در فضای آکنده از خیانت حاکمان، یک ملت را این چنین به مقاومت بخواند.

در مقوله باورهای فردی با توجه به بالاتر بودن آماری به نسبت نقطه ۷۵٪ می‌توان نسبت به مطلوب بودن وضعیت در مؤلفه مذکور با اطمینان کامل قضاوت کرد. البته وضعیت گروه غیرهیئتی نیز در این مقوله کاملاً مناسب است. احتمالاً باورهای صحیح فردی، مانند امید به زندگی، عدم اعتقاد افراطی به شانس، نگرش به مسائل جاری زندگی و... که در هر دو گروه وضعیت مناسبی دارند، حاصل حضور در اجتماع و نوعی تربیت اجتماعی و خانوادگی عام جامعه ما است و ارتباط چندانی به تفاوت افراد در پیشینه و هویت دینی و ملی ندارد. در مجموع چنین استنباط می‌شود که هیئت‌های مذهبی در دو بعد هویت ملی و به‌ویژه باورهای فردی کارنامه بهتری دارند چراکه در مقایسه با نقطه مورد انتظار مساوی یا بالاتر هستند و نیز از گروه کنترل، بالاترند؛ یعنی می‌شود - با رعایت احتیاط علمی به لحاظ محدودیت یاد شده - برون‌داد هیئت‌های مذهبی را در پیدایش هویت ملی و به‌ویژه باورهای فردی مثبت، رضایت‌بخش توصیف نمود. اما متأسفانه نمی‌توان در دو بعد هویت دینی و به‌ویژه ارزش‌های اجتماعی و اخلاقی - علی‌رغم برتری معنادار نسبت به گروه غیرهیئتی - وضعیت را رضایت‌بخش دانست؛ زیرا بالاتر بودن وضعیت هیئتی نسبت به غیرهیئتی‌ها، زمانی حاکی از پیامدهای مثبت هیئت‌ها است که وضعیت در مقایسه با نقاط برش، مطلوب باشد اما ملاحظه می‌شود که اعضای هیئت‌ها در مورد هویت دینی به نقطه مورد انتظار (۷۵٪) نرسیده‌اند! باید تأکید کرد که انتظار اولیه از اعضای هیئت‌ها، خویشن‌داری دینی، دارا بودن احساس عذاب وجدان درباره گناه، پرهیز از محرمات، پذیرش بی‌قید و شرط احکام شرعی و سایر شاخص‌های مرتبط با هویت دینی که در مجموع با عنوان «هویت دینی» در مقاله حاضر آمده است، می‌باشد. بنابراین، حتی می‌توان به انتظار بالاتر (تعیین نقطه برش ۹۰٪) نیز اندیشید! ضمناً با توجه به آنچه به عنوان محدودیت روش شناختی بیان شد، بالاتر بودن هویت دینی جوانان هیئتی نسبت به دیگران با توجه به فلسفه تشکیل هیئت‌ها، انتظاری طبیعی و حتی بدیهی است. بنابراین، این میزان بالاتر بودن را نمی‌توان نقطه چندان مثبتی برای هیئت‌ها تلقی نمود.

در مجموع به نظر می‌رسد جوانان هیئتی نیز تحت تأثیر مسائل اجتماعی و رسانه‌ای و فسادهای متنوع محیطی، علی‌رغم حضور در هیئت‌ها نتوانسته‌اند که در مقابل موج‌های دهشتناک تهاجم فرهنگی به اندازه کافی مقاوم باشند. به بیان دیگر، برنامه‌های هیئت‌ها - با وجود برخی پیامدهای مثبت - نتوانسته‌اند معرفت‌ها و ارزش‌های لازم برای ثبات در دین‌داری (کسب هویت دینی) را به اندازه کافی فراهم بیاورند.^۱

در مورد ارزش‌های اجتماعی اگرچه همچنان که بیان شد میانگین گروه هیئتی به طور معناداری بالاتر است، ولی با توجه به مقایسه با نقطه میانه طیف باید اذعان داشت که نمونه مورد بررسی (اعم از اعضای هیئت‌های مذهبی و غیرهیئتی‌ها) که متشکل از جوانان ۱۷ تا ۲۴ ساله در شهر مشهد است، در نگرش نسبت به ارزش‌های اجتماعی با چالش جدی مواجه هستند؛ زیرا آنها در واکنش به گویه‌هایی که این مقوله را می‌سنجیده است، به طرف پایین طیف تمایل نشان داده‌اند. مرور گویه‌های این مقوله که عمدتاً به مسائل مبتلابه اجتماعی (از جمله نگرش نسبت به پارتی‌بازی، رعایت قوانین اجتماعی و قانون‌شکنی، پیگیری مسائل اجتماعی، نوع ارتباط با دیگران و...) اختصاص دارد، حکایت از این مهم دارد که گروه نمونه، اگر نگوئیم در بعد رفتاری، حداقل در دیدگاه‌های ارزشی (از نوع اجتماعی) از وضعیت مناسبی برخوردار نیستند. نکته قابل توجه اینکه یافته‌های این پژوهش در این خرده‌مقیاس با یافته‌های پژوهش‌های محسنی (۱۳۷۴)، گودرزی (۱۳۷۹) و گودرزی (۱۳۸۲) که در سطح ملی انجام شده‌اند همخوانی دارد.^۲

در خصوص تأثیرات مستقل و تعاملی دو عامل پایگاه اجتماعی (عضویت / عدم عضویت در هیئت‌های مذهبی) و سطح اقتصادی (برخوردار / غیربرخوردار) نتایج نشان می‌دهد که این دو عامل به صورت مجزا در نگرش افراد به مقوله‌های چهارگانه مؤثر بوده‌اند، اما از این دو عامل فاقد تأثیر تعاملی بر نگرش افراد در خرده‌مقیاس‌های مورد بررسی می‌باشند. نکته قابل توجه این که عامل پایگاه اجتماعی (عضویت و عدم عضویت در هیئت‌های مذهبی) دارای تأثیر مستقیم بوده، اما سطح اقتصادی تأثیر معکوس داشته است. به دیگر سخن، افرادی که در هیئت‌های مذهبی عضویت داشته‌اند، عضویت‌شان منجر به بالاتر بودن سطح نگرش آنها در چهار خرده‌مقیاس شده است، اما در عامل سطح اقتصادی، برخورداری اقتصادی منجر به ضعف در نگرش به خرده‌مقیاس‌های چهارگانه شده است. این یافته با یافته‌های اکثر پژوهش‌های مربوط به سنجش

۱. البته شاید با توجه به موج تهاجم فرهنگی و بالا رفتن سن ازدواج این انتظار که جوانان هیئتی کاملاً در مقابل موارد منفی، مقاومت نمایند، نوعی انتظار بلندپروازانه است.

۲. در تفسیر یافته‌های مربوط به ارزش‌های اجتماعی باید به نشانگرها و گویه‌های تعیین شده در این پژوهش توجه داشت. چه بسا اگر ارزش‌هایی نظیر مشارکت و تشریک مساعی آمادگی برای کمک به هم‌نوع، مورد توجه بیشتری قرار گرفت، نتایج در گروه هیئتی - و حتی غیرهیئتی - تا این اندازه پایین نبود.

هویت دینی، هویت ملی و دین‌داری راجع به تعلق و التزام بیشتر طبقات نیمه برخوردار و غیربرخوردار اجتماع نسبت به طبقات برخوردار هماهنگی دارد. برای نمونه، براساس تحقیق کشاورز و جهانگیری (۱۳۸۹، ص ۹۹) هرچه درآمد خانواده بالاتر رفته، نگرش دینی کمتر شده است و بر اساس سفیری و غفوری (۱۳۸۸، ص ۱) جوانان در مناطق بالاتر هویت دینی و ملی ضعیف‌تری پژوهش دارند.

تذکار نهایی: عدم توفیق نسبی هیئت‌های مذهبی در شرایطی است که از سویی وضعیت تربیت دینی، اخلاقی و اجتماعی جوانان کشور بر اساس پژوهش‌های بسیار متعدد، مانند آخوندی (۱۳۸۴)، رقیبی و مظاهری (۱۳۸۲)، لطف‌آبادی (۱۳۸۲)، گزارش‌های دوره‌ای وزارت ارشاد و پژوهش‌های سالانه سازمان ملی جوانان در حد انتظار است (سعیدی رضوانی و باغگلی، ۱۳۸۹، ص ۵۱)، ولی از دیگر سو، به لحاظ تنوریک می‌توان از هیئت‌های مذهبی به دلایل مختلف پیش گفته، در امر ایجاد، توسعه و تقویت هویت دینی، هویت ملی و ارزش‌های اجتماعی در جوانان استفاده کرد. مشاهدات و تجارب حضور نگارندگان نشان می‌دهد که متأسفانه دغدغه اصلی بسیاری از مسئولان و مخاطبان هیئت‌ها، درک ثواب و به قولی پیدا کردن حال روحی خوش است، حضور روحانیان و افرادی که می‌توانند به‌عنوان مربی قلمداد شوند، موقتی و گذرا است و مشکل عدم استمرار در امر تربیت، بسیار مشهود است. بنابراین، با نظر به پتانسیل عظیم هیئت‌ها، غفلت ما در استفاده از این سرمایه اجتماعی عظیم در جهت تربیت دینی و اخلاقی نسل نواندیش و نوین کردار گناهی نابخشودنی است.

منابع

- آخوندی، محمدباقر (۱۳۸۴)، میزان آگاهی کارگزاران تبلیغ از نیازهای دینی جوانان، مشهد: دفتر تبلیغات اسلامی.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۲)، تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام، قم: مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه.
- ابوالحسنی، سیدرحیم (۱۳۸۸)، «سازگاری هویت‌ها در فرهنگ ایرانی (مطالعه موردی: شهروندان تهرانی)»، فصلنامه سیاست-مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تابستان ۱۳۸۸، ۳۹(۲).
- ایمانی جاجرمی، حسین (۱۳۸۱)، «فرنگ مدنی، سرمایه اجتماعی و نقش سازمان‌های غیردولتی (NGOS) در تولید آن»، فصلنامه فرهنگی، اجتماعی فرهنگ عمومی، تابستان ۱۳۸۱، شماره ۳۱، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- باغگلی، حسین (۱۳۸۶)، «بررسی آراء و عملکرد متفکران تربیت دینی غیررسمی در ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- بهار، مه‌ری (۱۳۸۶)، «عرفی‌شدن عزاداری با نمادهای جدی»، خیرگزاری میراث فرهنگی، www.chn.ir.
- تاج لنگرودی، محمد مهدی (۱۳۵۰)، «گفتار و عاظ»، مجموعه سخنرانی‌های جمعی از دانشمندان و عاظ مشهور ایران، تهران.
- خدایاری‌فرد، محمد (۱۳۸۴)، گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- داوودی، محمد (۱۳۸۴)، ساختار اسلام و مؤلفه‌های تدین به آن، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رقیبی، مهوش؛ مظاهری، مراد (۱۳۸۲)، «بررسی علل دورشدن از معیارهای اخلاقی در دانش‌آموزان دختر شهرستان زاهدان»، فصلنامه مطالعات تربیتی، روان‌شناسی (ویژه‌نامه هویت).
- ریچاردز، فرد (۱۳۴۳)، سفرنامه فرد ریچاردز، ترجمه مهین دخت صبا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- زاهدانی، سعید و گروسی، سعیده (۱۳۸۱)، «هیئت‌های مذهبی و تشکل‌های صنفی به مثابه سازمان‌های غیردولتی (مطالعه موردی دوره قاجار)»، نشریه مطالعات و پژوهش‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی، پاییز و زمستان، ش ۳۰ و ۳۱، ص ۲۱۵-۲۴۴.

- سازمان ملی جوانان (۱۳۸۰)، معرفی تشکل‌های غیردولتی جوانان، تهران: انتشارات نسل سوم. _____ (۱۳۸۰)، وضعیت و نگرش دانش‌آموزان جوان ایران.
- _____ (۱۳۸۲)، بررسی وضعیت تشکل‌های غیردولتی جوانان، تهران: انتشارات اهل قلم.
- سعیدی رضوانی، محمود و باغگلی، حسین (۱۳۸۹)، نقدی بر روش‌های تربیت دینی، با تأکید بر برنامه درسی پنهان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- سعیدی رضوانی، محمود؛ باغگلی، حسین؛ امین خندقی مقصود (۱۳۸۶)، «فراتحلیل پژوهش‌های موجود در خصوص وضعیت تربیت دینی و اخلاقی نوجوانان ایران، مشکلات و تنگناهای نظام رسمی آموزش و پرورش در این زمینه و راه‌کارهای پیشنهادی برای برون‌رفت از وضعیت حاضر»، گزارش پژوهشی منتشر نشده.
- سعیدی، محمدرضا (۱۳۸۲)، درآمدی بر مشارکت مردمی و سازمان‌های غیردولتی، تهران: انتشارات سمت.
- سفیری، خدیجه و غفوری، معصومه (۱۳۸۸)، «بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تأکید بر تأثیر خانواده»، دوفصلنامه پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه، بهار و تابستان ۱۳۸۸، (۲): ۱-۲۷.
- عبایی کوپایی، محمود؛ احقر، قدسی و رمضان‌پور، فریبا (۱۳۸۹)، «رابطه نظام ارزش‌ها با هویت ملی دانش‌آموزان، مطالعه موردی: دانش‌آموزان پسر و دختر مقطع متوسطه شهر تهران ۱۳۸۸-۱۳۸۹»، نشریه مطالعات ملی، زمستان ۱۳۸۹، ش ۴ (۴۴).
- علیزاده اقدم، محمدباقر و دیگران (۱۳۸۶)، «تطبیق هویت ملی و دینی دانش‌آموزان و عوامل تأثیر گذار بر آن»، مجله پژوهشی علوم انسانی، دانشگاه اصفهان ۱۳۸۶، (۲) (پیاپی ۲۳).
- فاطمی مقدم، زهرا (۱۳۸۶)، انجمن‌ها و تشکل‌های مذهبی در مشهد از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- فتحی، اصغر (۱۳۵۸)، منبر، یک رسانه عمومی در اسلام، پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران.
- فقیهی، علی‌نقی (۱۳۸۴)، مؤلفه‌های دین‌داری از منظر خود دین، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کشاورز، امراه؛ جهانگیری، جهانگیر (۱۳۸۹)، «بررسی جامعه‌شناختی رابطه بین پایگاه اقتصادی-اجتماعی دانشجویان و نگرش‌های دینی آنها»، فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی، تابستان ۱۳۸۹، ۵(۲): ۹۹-۱۴۴.
- گودرزی، محسن (۱۳۷۹)، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج اول)، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

_____ (۱۳۸۲)، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (موج دوم)، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۲)، «مقاله: پژوهش در وضعیت و نگرش و مسائل جوانان ایران، فصلنامه پژوهشی - کاربردی مطالعات جوانان، ش ۱ و ۲، زمستان ۱۳۸۱ و بهار ۱۳۸۲. محسنی، منوچهر (۱۳۷۴)، بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران»، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

محمدی، جمال (۱۳۸۱)، «امر فرهنگی، اجتماعی: تأملی پیرامون چرخش فرهنگی»، فصلنامه فرهنگی، اجتماعی فرهنگ عمومی، تابستان ۱۳۸۱، شماره ۳۱، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۶۱)، «تاریخ سیاسی معاصر ایران»، ج ۱، تهران: دفتر انتشارات اسلامی. ملکی، امیر و عباس‌پور، علیرضا (۱۳۸۷)، «بررسی جامعه‌شناختی نگرش جوانان نسبت به هویت ملی و مؤلفه‌های آن (در استان گیلان)»، فصلنامه دانش انتظامی، تابستان ۱۳۸۷، ۱۰ (۲) (مسلسل ۳۹): ۱۵۲-۱۷۶.

موحد، مجید و کاووسی، فرزانه (۱۳۹۰)، عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی نوجوانان شهر اهواز (مطالعه موردی: دانش‌آموزان شهر اهواز)، تابستان ۱۳۹۰، ۱۲ (۲) (۴۶). نطافت، محمدجواد (۱۳۸۵)، آسیب‌شناسی عزاداری هیئت‌های مذهبی، طرح پژوهشی اداره کل تبلیغات اسلامی خراسان رضوی، منتشر نشده.

هاردینگ، سرآتور (۱۳۶۳)، خاطرات سیاسی، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، تهران: سازمان انتشارات کیهان.

واثقی، قاسم (۱۳۸۶)، مهندسی مجدد هیئت‌های مذهبی، قم: انتشارات تحسین.